

Hanna Bojar

WPROWADZENIE

*Wyciskanie brukselki powinno być teraz sportem
narodowym. Dlatego nie należy ograniczać aktywności
i energii środowisk lokalnych*

Waldemar Pawlak¹

O przestaniu książki

Czym ma być ta książka w zamyśle jej redaktorów i autorów, uczestników projektu grantowego², głównego – ale nie jedyne-
go³ – źródła inspiracji teoretycznych i podstawowego zasobu danych
empirycznych? Trudno wymienić wszystkie powody, które przyświe-
cały jej redaktorom. Kilka z nich – różnej natury – zasługuje na szcze-
gólną uwagę.

¹ Za: Waldemar Pawlak, blog.-onet.pl, 8 listopada 2006.

² Książka zbiorowa, którą oddajemy do rąk Czytelnika, mieści się
w nurcie socjologicznych i antropologicznych badań poświęconych
społecznościom lokalnym. Jest plonem projektu badawczego
KBN 2H02E 020 23 „Prawodawcy i tłumacze. Europeizacja interpre-
tacji polskich granic i pogranicz w ideologiach i praktykach społecz-

Zapytajmy, czym zatem ma być książka, której tytuł – „Wyciskanie brukselki” – odnosi się bezpośrednio do wypowiedzi publicznych obecnego wicepremiera rządu RP Waldemara Pawlaka.

Po pierwsze, zawarte w książce analizy mają wesprzeć badaczy w teoretycznych i metodologicznych próbach „kulturowego doprecyzowania” koncepcji europeizacji, rozumianej jako złożony proces społeczny i cywilizacyjny, dotyczący struktur społecznych i układów instytucjonalnych nie tylko na poziomie makrospołecznym, ale mezo- i mikrospołecznym. Przede wszystkim uwaga nasza koncentrowała się na poziomie mezo: regionalnym i lokalnym. Chcieliśmy podkreślić, że tak rozumiany proces europeizacji toczy się w różnych typach i rodzajach świadomości zbiorowych i jednostkowych charakterystycznych dla Polski Lokalnej.

Po drugie, stanowi próbę uchwycenia wpływu procesów integracyjnych, które są związane z unijną polityką granic i pogranicz, na ideologie i praktyki społeczne tych podmiotów zbiorowych⁴, które – naszym zdaniem – zajmują szczególnie istotne miejsce w procesach europeizacji społeczności lokalnych na pograniczu wschodnim i południowym Polski.

Po trzecie, zmierza do bardziej wnikliwego określenia podobieństw i różnic między ofertami ideologicznymi składanymi przez po-

nym elit lokalnych na wschodnim i południowym pograniczu III RP po akcesji do Unii Europejskiej”, finansowanego z nakładów na naukę w latach 2007–2009. Projekt ten zrealizowany został pod kierunkiem Hanny Bojar w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN w latach 2007–2009 przez zespół badaczy głównie z Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Instytutu Socjologii UW, Instytutu Stosowanych Nauk Społecznych UW, Instytutu Socjologii Uniwersytetu Rzeszowskiego oraz doktorantów Szkoły Nauk Społecznych IFiS PAN.

³ Jednym z ważnych źródeł inspiracji było prowadzone przez Joannę Kurczewską w IFiS PAN ogólnopolskie seminarium „Lokalne, regionalne, krajowe i ponadnarodowe: cztery spojrzenia na zmianę społeczną i ład społeczny”, na którym prezentowane są zarówno wyniki wieloletnich badań terenowych różnych ośrodków badawczych, projekty nowych indywidualnych studiów teoretyczno-porównawczych, jak i nowe programy badawcze o charakterze interdyscyplinarnym. Należy też podkreślić, że seminarium jest od lat miejscem ożywionej wymiany różnych poglądów na badania społeczności i kultur lokalnych.

⁴ Chodzi o polityków i urzędników lokalnych, nauczycieli, animatorów kultury i dziennikarzy lokalnych.

szczególne kategorie podmiotów zbiorowych (a także elit z nich złożonych) a praktykami społecznymi realizowanymi przez nie w obrębie wschodniego i południowego pogranicza Polski.

Po czwarte, stwarza możliwość konfrontacji zbiorów ofert ideologicznych i praktyk płynących z otoczenia międzynarodowego oraz z centralnego poziomu krajowego z opiniami i praktykami poszczególnych kategorii podmiotów zbiorowych (m. in. nauczycieli, animatorów kultury, dziennikarzy i polityków) działających w pogranicznych społecznościach lokalnych. Umożliwia to próbę formułowania odpowiedzi, w jakim stopniu i w odniesieniu do jakich sfer przestrzeni lokalnej przedstawiciele określonych typów podmiotów zbiorowych oraz złożonych z nich elit lokalnych występują w odmiennych rolach poznawczych i społecznych: prawodawców czy tłumaczy⁵.

Po piąte, książka jest nie tylko książką naukową, przeznaczoną dla grona specjalistów zajmujących się problematyką postaw i zachowań społeczeństwa polskiego wynikających z przynależności Polski do Unii Europejskiej. Jest też głosem w debatach publicznych na temat „Unia Europejska a Polska”, w dyskusjach o tożsamości europejskiej Polaków i o instytucjach politycznych, ekonomicznych i kulturowych, które tę tożsamość tworzą.

Tą właśnie książką pragnęłybyśmy uczestniczyć w jednej z ważniejszych – naszym zdaniem – debat publicznych, a mianowicie w debacie o tym, czy Polska i Polacy są podmiotem w procesie integracji europejskiej w ramach struktur unijnych czy tylko odbiorcą decyzji różnych instytucji Unii Europejskiej, pasywnym uczestnikiem tych procesów. Innymi słowy, chodzi o partycypację w tak ważnym sporze o podmiotowy czy przedmiotowy charakter polskiej integracji europejskiej, o to, czy jesteśmy „poddanymi Brukseli” czy o to, w jakim stopniu od nas samych, Polaków, zależy jaka ta zależność od Brukseli będzie.

Należy dodać, że tego rodzaju dyskusje często stają się bardzo konkretne: dotyczą określenia właściwych technik i strategii pozyskiwania funduszy unijnych dla Polski. Dyskusje na temat funduszy europejskich, stając się istotnym elementem tak opisu, jak i interpre-

⁵ Odwołujemy się tutaj do Zygmunta Baumana koncepcji rozróżnienia roli prawodawców od roli tłumaczy w życiu społecznym (1998). W koncepcji Baumana role te odnosiły się do intelektualistów epoki nowożytnej, w tej książce rozumiemy określenia dwóch typów ról społecznych i kulturowych znacznie szerzej; o modyfikacji tej koncepcji w dalszej części „Wprowadzenia”.

tacji nowych zjawisk w przestrzeni politycznej, ekonomicznej i społecznej Polski, ujawniają zróżnicowane wobec nich postawy i oczekiwania. Dla sporej części uczestników tych dyskusji fundusze europejskie – podkreślmy – stanowią o istocie akcesji Polski do Unii Europejskiej, dla innych są jedynie „wartością dodaną”. Ci ostatni zresztą szerzej i głębiej ten proces integracji rozumieją i obruszają się, gdy w dyskusji o miejscu Polski w Europie używa się takich określeń jak „wyciskanie brukselki” i nazywanie owego „wyciskania” mianem „sportu narodowego”. Ich wizje miejsca i roli Polski w Europie są znacznie bardziej złożone społecznie i kulturowo, są zdecydowanie mniej instrumentalne.

Po szóste, last but not least, wskazana dopiero co, bo w punkcie piątym, dyskusja o wykorzystaniu funduszy unijnych jest dla nas nie tylko zachętą do sformułowania głosu w debacie publicznej, ale dogodnym punktem wyjścia do refleksji akademickiej i eksperckiej nad sposobami społecznej percepcji znaczenia włączenia Polski do struktur europejskich.

Innymi słowy, oświadczenia polityków o tym jak trzeba i jak nie należy korzystać z przynależności do Unii Europejskiej, a konkretnie: liczne wypowiedzi Waldemara Pawłaka, które wskazują, że „wyciskanie brukselki”⁶ ma wiele różnych znaczeń społecznych, politycznych i ekonomicznych, są dla nas zachętą nie tylko do tego, by to „wyciskanie brukselki” zinterpretować, odwołując się do wyników badań empirycznych i studiów teoretycznych, ale by podać w wątpliwość – stąd znak zapytania, którym redaktorki opatrzyły tytuł książki – takie stawianie problemu integracji europejskiej Polski i w Polsce, którego wykładnią jest ten skrót myślowy.

Mówiąc krótko, tym tytułem chciałybyśmy mocniej zaznaczyć, że „bycie i funkcjonowanie społeczeństwa i państwa polskiego w Unii Europejskiej” ma zdecydowanie bardziej złożony charakter niż ten, który sugerowałyby wypowiedzi Pawłaka i tych wszystkich, którzy

⁶ „Wyciskanie brukselki (...) tego się musimy nauczyć i to powinien być sport narodowy na najbliższe lata, tak, żebyśmy skutecznie wykorzystali swoją szansę europejską”, w rozmowie z Jakubem Ulrichem w programie I PR, 21 lipca 2006, polskie.radio.pl; „Musimy też uprawiać narodowy sport, czyli »wyciskanie Brukselki«. Właśnie teraz sprawdzają się charaktery i praktyczne umiejętności”. Gazeta, Gorzów Wielkopolski, 8 lutego 2009 Artur Łukaszewicz w relacji ze spotkania Waldemara Pawłaka z działaczami lubuskiego PSL.

myślą o tej integracji w kategoriach „wyciskania brukselki” i im podobnych. Chciałyśmy po prostu wskazać, że wizja obecności Polski w Unii Europejskiej, ujawniająca się w prezentowanych w tej książce wynikach badań, *jest znacznie bardziej złożona*. Chodzi nie tylko o samo korzystanie z funduszy europejskich – o różnorodność ich form organizacyjnych, charakter uruchamianego kapitału społeczno-kulturowego, ale i o to, że poza funduszami europejskim (projektami europejskimi) w społecznościach lokalnych ujawniane są – na wiele różnych sposobów – inne jeszcze zasoby społeczne i kulturowe sprzyjające procesom europeizacji czy wręcz je stymulujące.

Właśnie ten wielowymiarowy i wielopostaciowy obraz „bycia” polskich społeczności lokalnych w Europie i Unii Europejskiej” staramy się pokazać w oddawanej do rąk Czytelnika książce. Mamy nadzieję, że przedstawiane i analizowane w niej konkretne reakcje społeczności lokalnych na pograniczach będą stanowić przyczynek do głębszej i bardziej zniuansowanej refleksji na temat sposobów integracji europejskiej „różnych składników” Polski Lokalnej.

O najważniejszych założeniach badań

U podstaw projektu badań, w wyniku których powstała ta praca zbiorowa, leżało przekonanie, że akcesja Polski do Unii Europejskiej oznacza nie tylko harmonizację prawa i dostosowanie w sferze formalnych organizacji i centralnie sterowanych polityk, lecz także zapoczątkowuje nową fazę zmian społecznych i kulturowych w naszym kraju. Kierunek i dynamika tych zmian nie są bynajmniej łatwe do socjologicznego zdiagnozowania. Trudno jest także z góry jasno określić konsekwencje tych zmian dla norm i reguł rządzących życiem społecznym w Polsce, czy też ich wpływ na tożsamości zbiorowe i identyfikacje indywidualne aktorów społecznych (Skotnicka-Illasiewicz 2009).

Wydawało się zatem ważne, by kierunek i dynamika tych zmian były rejestrowane i analizowane na bieżąco, gdy ich konsekwencje znajdują się ciągle *in statu nascendi*, szczególnie gdy, jak przewidywano, kierunek i dynamika tych zmian, a także ich efekty mogą się na poziomie państwa, regionu i społeczności lokalnej znacznie różnić od siebie. Prawdopodobne było także, że pojawią się w tym względzie znaczące różnice między centrum kraju a jego peryferiami. Z naszego punktu widzenia, popartego wieloletnim programem badań realizowa-

nych na pograniczach, niezwykle interesujące wydawało się badanie w tej nowej sytuacji zmian społecznych i kulturowych zachodzących w sąsiedztwie granic państwowych III RP i na poszczególnych jej pograniczach.

Idea badań koncentrująca uwagę na europeizacji polskich granic i pogranicz po akcesji do Unii Europejskiej wynikała przede wszystkim z przekonania uczestniczących w tym projekcie badaczy o społecznej istotności postrzegania i definiowania granic w ramach wielowymiarowego procesu integracji europejskiej. Wiązała się z przekonaniem, iż aby zrozumieć proces akcesji do Unii Europejskiej i jego skutki społeczne i kulturowe dla społeczności lokalnych, nie należy ograniczać się do problemów samej Unii Europejskiej, ale wiele uwagi poświęcić skomplikowanym relacjom między Europą, europejskością, a Unią Europejską i integracją europejską. Z tego typu rozszerzeniem problematyki badań łączy się chęć ustalenia, w jaki sposób europejski projekt integracyjny, którego ważnymi elementami są: polityka granic, koncepcje regionalizmów oraz pogranicz w obszarze Unii Europejskiej, wpływa nie tylko na redefinicje granic dotyczących państwa, lecz także na te, które dotyczą mniejszych jednostek społecznych i kulturowych, a mianowicie regionów i społeczności lokalnych. Za szczególnie istotną uważamy tę problematykę w wymiarze społeczności lokalnych pogranicza – ich działań i tożsamości (Babiński 1997; Sadowski, 1999; Kurczewska, Bojar 2005) oraz stosunków transgranicznych nawiązywanych przez te społeczności z sąsiadami zza granic (Stemplowski, Żelazo 2002; Kurcz 2008).

W wyniku integracji Polski z Unią Europejską społeczności lokalne, które w latach 90. – w okresie transformacji ustrojowej – przeszły „drugą rewolucję” (Krzemiński, Śpiewak 2001), otrzymały nowy impuls do kolejnych przekształceń. Siłą napędową tych zmian społeczno-kulturowych, z którymi mamy do czynienia w społecznościach lokalnych, jest jednak nie samo pojawienie się nowych norm prawnych, struktur organizacyjnych, celów i programów działania, warunków dostępu do określonych, zwłaszcza finansowych zasobów oraz procedur implementacji projektów unijnych w przestrzeni publicznej państwa (Perkmann 1999; Börzel, Risse 2000). Istotne jest przede wszystkim pojawienie się lokalnej wiedzy o nich i rozpoznanie przez lokalne elity możliwości działania w odpowiedzi na te złożone i zróżnicowane bodźce społeczne, polityczne i ekonomiczne.

Kolejne ważne założenie, które zostało przyjęte na potrzeby tego projektu, odwołuje się do przekonania o wzorcotwórczej roli

w lokalnej przestrzeni granic i pogranicz szeroko rozumianych elit lokalnych (Bartkowski 1996; Kurczewska, Kempny, Bojar 1998; Swianiewicz 2003). Rola ta polega na „oswajaniu” czy interpretowaniu w obrębie lokalnej sfery publicznej centralnie produkowanych dyskursów i praktyk odnoszących się do „sytuacji bycia na granicy”, przez ich lokalną redefinicję oraz realizację. To właśnie strategie interpretacji europejskiego projektu granic i pogranicz tych podmiotów oraz role wypełniane przez nie względem lokalnych społeczności pogranicza wschodniego i południowego Polski były przedmiotem naszego zainteresowania. Trawestując Zygmunta Baumana koncepcję prawodawców i tłumaczy (Bauman 1998), można powiedzieć, iż przyjęliśmy, że elity lokalne w określonych warunkach stają się swego rodzaju *tłumaczami* czy lokalnymi *prawodawcami*.

Idea zawarta w pytaniu – prawodawcy czy tłumacze – podkreśla, że mijają czasy myślenia o Europie i Unii Europejskiej wyłącznie w kategoriach przejrzystych „z góry na dół” struktur, myślenia dodatkowo jeszcze wzmacnianego pewnym sposobem widzenia zobowiązań jednostek czy mniejszych zbiorowości wobec większych (nie bez powodu powstawały tak ważne i liczne książki na temat kontroli społecznej, na temat inżynierii społecznej czy konformizmu), które organizowało naszą ówczesną wyobraźnię socjologiczną i antropologiczną. Obecnie mamy możliwości zadawania innych pytań – zaczynamy widzieć, jakie są konsekwencje myślenia w kategoriach upodmiotawiania w sprawach europejskich lokalnych aktorów zbiorowych. Nie bez powodu mamy do czynienia z *aktorami zbiorowymi*, z *upodmiotawianiem* i znaczącym rozwojem refleksji nad społeczeństwem obywatelskim. Nagle okazało się, że w procesie integracji europejskiej „liczy się” nie tylko wymiar ekonomiczny czy strukturalny, ale zaczynamy interesować się wymiarem społecznym i kulturowym, fascynować się problemami solidarności społecznej, normami i wartościami, które sprzyjają orientacjom i postawom pro- i antyeuropejskim. Dlatego też możemy spojrzeć na społeczności lokalne z perspektywy tych różnych podmiotów lokalnych, zwracając uwagę przede wszystkim na ich charakterystyki kulturowe i społeczne (Mach, Niedźwiedzki 2001).

W badaniach przyjęliśmy założenie, iż nie tylko aktorzy zbiorowi należący do elit lokalnych są upodmiotowieni w różnych procesach społecznych, w tym także w procesie integracji europejskiej, ale każda społeczność lokalna jest też społecznością upodmiotowioną. W związku z tym, w centrum uwagi badaczy znalazły się przede wszystkim elity lokalne, jednakże analizowane w kontekście upodmio-

towania społeczności lokalnych i regionalnych jako całości. Dlatego tak istotne w tym badaniu stają się pytania o to, jakie są relacje między elitami lokalnymi a społecznością lokalną, a przede wszystkim, jak te elity postrzegają społeczności lokalne, ich potrzeby i aspiracje społeczne i kulturowe w kontekście procesów integracyjnych.

Elity lokalne w naszym badaniu zostały podzielone na kategorie; do badania zdecydowaliśmy się wytypować cztery grupy: nauczycieli, dziennikarzy, polityków i animatorów kultury. Reprezentanci tych grup zawodowych – o czym wiadomo z wielu badań terenowych – tradycyjnie wypełniali w społecznościach lokalnych role ideologów, czyli wytwórców całościowych wizji ładu społecznego (por. koncepcja ideologów społecznych u Znanięckiego 1984, 1990). Ponadto, w role te na pograniczach wpisana była często funkcja strażników narodowych kanonów kultury i wzorców narodowej tożsamości, a także patronów lokalnego społeczeństwa obywatelskiego (Chalaśiński 1946; Kurczewska, Kempny, Bojar 1998; Kurczewska 2000).

Z punktu widzenia naszych badań szczególne znaczenie miał fakt, że integracja Polski z Unią Europejską doprowadziła także do ilościowego i jakościowego zróżnicowania – ze względu na lokalizację na terytorium państwa polskiego – możliwości odwoływania się przez różne społeczności terytorialne do wzorów i zasobów unijnych. Tego rodzaju możliwości w dużym stopniu obecnie zależą od statusu poszczególnych granic państwowych naszego kraju. Sprawia to, że dotychczasowe, tak już znaczące zróżnicowanie w statusie, roli, funkcjonowaniu i percepcji polskich granic i pogranicz uległo znacznemu pogłębieniu. Zróżnicowanie to pogłębia fakt zakwalifikowania niektórych granic III RP jako wewnętrznych granic Unii Europejskiej, innych zaś jako granic zewnętrznych. W obu przypadkach, konsekwencją były procesy unieważniania jednych typów granic i pogranicz i powstawania lub restytucji innych rodzajów granic i pogranicz w miejsce tych unieważnianych przez integracyjny projekt europejski (Babiński 1994; Kurczewska 2003). Dodatkowo, na procesy te nakłada się zróżnicowana tradycja i współczesność „situacji graniczenia” przez państwa z Polską sąsiadujące.

Przystępując do badań, zakładaliśmy, a wyniki naszych analiz to potwierdzają, że zarysowane wyżej procesy i ich interpretacje znajdują odbicie w regułach i sposobach *tłumaczenia* tych zmian przez elity lokalne. Co więcej, naszym zdaniem, znajdują one także odzwierciedlenie w zmieniających się *wzorcach* i *regułach* reagowania na te zmiany, które upowszechniają się w społecznościach lokalnych pogranicza

za pośrednictwem elit, ujawniającym się w różnych formach. Pełniąc wobec społeczności lokalnych role mieszane: „społecznych ideologów” i zarazem często pragmatycznie zorientowanych „instruktorów” lokalnej realizacji unijnych projektów granic i pogranicz, przedstawiciele elit: politycy, dziennikarze, nauczyciele i animatorzy kultury, odgrywają zróżnicowane role: „inicjatorów”, „architektów”, „sterników” czy „kontrolerów” zmian społeczno-kulturowych, które są stymulowane w ramach procesów składających się na integrację europejską (Mach, Niedźwiedzki 2001).

Wyjątkowo istotny element teoretyczny tego projektu stanowiły analizy różnych sposobów rozumienia europeizacji w naukach społecznych. „Europeizację”, zdefiniowaną najogólniej, można przedstawiać jako proces przenikania logiki zakodowanej w strukturach, praktykach i ideologiach ponadnarodowych do struktur, praktyk i ideologii obecnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej (Radaelli, Featherstone 2002). W takim ujęciu europeizację bada się najczęściej, identyfikując zmiany zachodzące w państwach członkowskich w zakresie regulacji prawnych, struktur instytucjonalnych czy poszczególnych polityk publicznych (Börzel, Risse 2000).

Uznaliśmy, że dotychczasowe próby definiowania i operacjonalizacji europeizacji nie wyczerpują jednak całego zakresu możliwości zastosowania tego terminu do rzeczywistości empirycznej. W odróżnieniu od dominujących w Polsce ekonomicznych, a także prawniczych i politologicznych interpretacji europeizacji, które z reguły koncentrują się na najbardziej widocznych publicznie, formalnoprawnych aspektach zmian instytucjonalnych⁷, przyjęliśmy, że europeizacja jest złożonym procesem społeczno-kulturowym rozgrywającym się nie tylko w wymiarze obiektywnym (struktur), lecz także subiektywnym (świadomości), nie tylko na poziomie państw i narodów, lecz także właśnie na poziomie społeczności regionalnych i lokalnych. Dlatego też postanowiliśmy zastosować pojęcie europeizacji do zjawisk opisywanych przez nas powyżej, które rozgrywają się na poziomie społeczności lokalnych, a są badane za pośrednictwem analizy ideologii i praktyk społecznych wytwarzanych przez elity lokalne (Kurczewska 2008). Jak wykazały nasze badania, te ideologie i praktyki oferowane przez różne

⁷ Por. „europeizacja polskiego prawa” (Mik 1999), „europeizacja polskiego prawa pracy” (Sanetra 2004) czy „europeizacja administracji publicznej” (Rabska 2004).

kategorie elit lokalnych mogą być wobec siebie nie tylko komplementarne, ale też konkurencyjne, a nawet opozycyjne. Różnice w tych interpretacjach wynikają zarówno ze względów aksjologicznych⁸, jak i pragmatycznych, np. dostępność bodźców materialnych, których źródłem jest UE.

Kolejne, potwierdzone w naszych badaniach założenie dotyczyło przekonania, że choć presja adaptacyjna wywierana przez ponadnarodową „logikę integracyjną” dotyka wszystkich polskich granic i pogranicz, na poszczególnych granicach i pograniczach naszego kraju przybiera jednak zróżnicowane formy, przebiega w różnym tempie i wywołuje lokalnie znacznie się od siebie różniące efekty (Kurczewska, Bojar 2002).

Zawarte w tomie analizy wyraźnie wskazują, że takie zróżnicowania istnieją, a ich źródłem, obok innych czynników, w znaczącym stopniu jest oddziaływanie głęboko zakorzenionych w ideologicznych strukturach – narodowych, regionalnych i lokalnych praktyk instytucjonalnych i rytuałów życia codziennego. W zróżnicowaniach tych ujawniają się także historycznie i geograficznie uwarunkowane, odmienne tradycje „graniczenia” na zachodzie, południu, wschodzie i północy Polski. Przeprowadzone badania, pozwoliły nam zidentyfikować i podjąć próbę wyjaśnienia różnic w dynamice i efektach europeizacji na pograniczu wschodnim i południowym naszego kraju.

Należy podkreślić, że projekt ten stanowi kontynuację, uzupełnienie i rozwinięcie badań, które od wielu lat realizowane są w Zespole Badań nad Zmianą Społeczną i Tradycją IFiS PAN, kierowanym przez profesor Joannę Kurczewską. Badania te koncentrowały się na różnych aspektach funkcjonowania społeczności lokalnych: ich relacji do kultury narodowej, roli tradycji, instytucji, elit. Projekt, którego wyniki zawiera praca zbiorowa, nawiązuje i wywodzi się z chęci pogłębienia i rozszerzenia, a także kontynuowania – w zmienionych warunkach, to znaczy już po akcesji Polski do UE – badań prowadzonych przez Zespół w ramach kierowanego przez dr Hannę Bojar, grantu KBN „Granice w wyobrazeniach i działaniach społeczności lokalnych wschodniego pogranicza Polski w przededniu integracji z Unią Europejską”. Dane zebrane podczas tego badania i analizy na ich pod-

⁸ Np. różnych koncepcji relacji między centrum a peryferiami, określonych koncepcji podmiotowości, autonomii, suwerenności podmiotów centralnych i peryferyjnych, przekonań zbiorowych i indywidualnych, które są wyznawane przez określone kategorie aktorów.

stawie powstałe stanowiły bezpośredni kontekst porównawczy dla obecnych badań w odniesieniu do pogranicza wschodniego.

Istotną cechą charakteryzującą zrealizowane i przedstawiane tu badania jest stosunkowo szeroki kontekst porównawczy. Dzięki realizacji badania w różnych regionach wschodniego i południowego pogranicza, za pomocą tych samych instrumentów badawczych, porównywalnych kategorii podmiotów badanych oraz ram interpretacyjnych, uzyskujemy możliwość porównywania zjawisk i procesów zachodzących wzdłuż granic i w obrębie pogranicz: polsko-białoruskiego, polsko-ukraińskiego, polsko-słowackiego i polsko-czeskiego.

Innym, istotnym elementem teoretycznym w przedstawianych badaniach były inspiracje płynące z koncepcji dyskursu (van Dijk 2001). W tym projekcie skupiliśmy się na porównywaniu „tekstów” na temat granic i pogranicz, które są wytwarzane w centrum przez instytucje regionalne i narodowe oraz unijne, i tych, które są wytwarzane na peryferiach – czyli lokalnie. Materiał do takich porównań uzyskaliśmy dzięki przeprowadzeniu wywiadów nie tylko w społecznościach lokalnych, ale także z reprezentantami instytucji regionalnych i centralnych zajmujących się implementacją projektów unijnych. Również uwzględniliśmy w naszych badaniach podejścia charakterystyczne dla socjologii wizualnej, a zwłaszcza jej metodologii (Sztompka 2005; Olechnicki 2003). Nowatorskim przedsięwzięciem w tym projekcie była próba wyjścia poza stosowaną w dotychczasowych projektach technikę tworzenia fotograficznego archiwum badanych społeczności lokalnych, w kierunku zastosowania metod socjologii i antropologii wizualnej. Wyrazem takiej pierwszej, jak się wydaje interesującej, próby wykorzystania tych nowych dziedzin analizy przestrzeni społecznej jest ostatnia z zamieszczonych w książce analiz.

O badanych podmiotach zbiorowych

Badania prowadzone były w średniej wielkości ośrodkach miejskich (stolicach powiatów), które tradycyjnie wypełniają funkcje lokalnych centrów na badanych przez nas pograniczach III RP. Na pograniczu polsko-białoruskim badanie zrealizowano w Bielsku Podlaskim, na pograniczu polsko-ukraińskim w Sanoku, na pograniczu polsko-słowackim w Gorlicach i Nowym Targu, a na pograniczu polsko-czeskim w Cieszynie.

Wszystkie badane społeczności łączą wspólne charakterystyki. Nie będąc obecnie miejscowościami granicznymi *sensu stricto* (wyjątkiem jest Cieszyn, który wytypowaliśmy do badania na pograniczu polsko-czeskim jako przypadek kontrolny dla pozostałych społeczności), dziś, podobnie jak w całej swej historii, znajdują się w sferze silnego oddziaływania różnych granic: państwowych, regionalnych, etnicznych, wyznaniowych, jak również w zasięgu wpływu sąsiedztwa zewnętrznego (białoruskiego, ukraińskiego, słowackiego i czeskiego). Identyfikują się i są identyfikowane jako społeczności wielokulturowe i wielowyznaniowe. Cechuje je duża aktywność polityczna, kulturalna i edukacyjna. Zaangażowane są na wielu poziomach w stosunki transgraniczne, tak sformalizowane (np. euroregiony), jak i nieformalne (występy zaprzyjaźnionych zespołów artystycznych, kontakty między krewnymi, wymiana handlowa i turystyka itp.). Realizuje się w nich również projekty finansowane ze środków Unii Europejskiej. Dynamika tych przestrzeni stymulowana jest wyraźnie przez działania podejmowane przez grupy lokalnych elit.

W każdej z badanych społeczności lokalnych nasza uwaga skupiała się na ważnych aktorach społecznych należących do szeroko rozumianych elit lokalnych, którzy naszym zdaniem, w decydujący sposób wpływają na kształtowanie i funkcjonowanie przestrzeni publicznej społeczności lokalnych na pograniczach. Badaniem objęto grupy społeczno-zawodowe lokalnych inteligentów, które uczestniczą w wypracowaniu strategii interpretacyjnych projektu „europeizacji”: nauczycieli, animatorów kultury, dziennikarzy oraz lokalnych polityków i urzędników.

Warto zwrócić uwagę, iż podczas zmiany systemowej, zainicjowanej w Polsce w 1989 roku, przedstawiciele dwóch spośród tych grup zawodowych okazywali się często, zwłaszcza na poziomie peryferyjnych społeczności lokalnych, „przegranymi” w transformacji (por. Hausner, Marody 1999; Rychard 1998). Katastrofalna często była sytuacja finansowa lokalnych instytucji edukacyjnych i kulturalnych. Status materialny i zawodowy nauczycieli i animatorów kultury ulegał pogorszeniu. Wraz z nimi erozji uległa także w pewnym stopniu, lecz nigdy nie zanikła zupełnie, tradycyjnie im przypisana rola lokalnych autorytetów i ludzi-instytucji. Od połowy lat 90. ubiegłego wieku trend ten został w pewnym stopniu zahamowany, a z czasem nawet odwrócony. Spośród wielu czynników odwrócenia tego trendu należy wymienić mobilizację przedstawicieli tych grup zawodowych, która wynikała z wymogów stawianych im przez pracodawców. Obok kwalifikacji zawodowych, nauczycieli i animatorów kultury powinna być odtąd ce-

chować inicjatywa, kreatywność i większe otwarcie się w działaniach na społeczności lokalne. Innym ważnym czynnikiem motywującym stała się dla przedstawicieli tych grup coraz bardziej zróżnicowana i obszerna oferta wzorów i reguł myślenia i działania, która płynęła z różnych agend Unii Europejskiej.

Oferta unijna oddziaływała też pozytywnie na przedstawicieli dwóch pozostałych grup zawodowych składających się na elity lokalne, tj. dziennikarzy lokalnych i polityków. Choć każda z tych grup okazała się w mniejszym lub większym stopniu „wygranym” transformacji ustrojowej, ich sukces lokalny stawał się coraz bardziej zależny od ich kompetencji w zakresie unijnych wzorców i reguł działania, a także dostępnych tym społecznościom zasobów i umiejętności korzystania praktycznego z tej „europejskiej” wiedzy. Oferta unijna w przypadku każdej z tych czterech wytypowanych do badania grup zawodowych dawała niekiedy różne i na różnych warunkach realizowane możliwości wzmocnienia swojego statusu zawodowego i społecznego w lokalnej sferze publicznej i oddziaływania na lokalne społeczności.

O metodach badań

Badania podporządkowane były metodologii badań jakościowych. Podstawową metodą był wielogodzinny pogłębiony wywiad indywidualny. Wywiady przeprowadzano w oparciu o obszerny scenariusz, który powstawał w toku prac zespołu badawczego na seminarium grantowym w IFiS PAN. Odrębne scenariusze, uwzględniające charakterystyki i zadania określonego urzędu, zostały przygotowane do wywiadów „wojewódzkich” i „centralnych”.

Scenariusz zbudowany był z kilku bloków problemowych uznanych przez badaczy za podstawowe. Wybrane problemy narzucały ściśle określoną strukturę narracyjną. Dla każdej z kategorii podmiotów przygotowano odrębny wariant scenariusza, uwzględniający, m.in. specyfikę społeczno-zawodową rozmówcy oraz pytania dotyczące specyfiki konkretnej społeczności lokalnej.

Oto kilka bardziej szczegółowych uwag na temat struktury wywiadu. Wywiad rozpoczynał się blokiem „Ja lokalne, związki z regionem”, którego celem było zrekonstruowanie przestrzeni życiowej respondenta i jego rodziny, czyli osadzenie go emocjonalne i społeczne w określonej miejscowości.

Drugi blok – „Ja zawodowe” – zmierzał do uzyskania charakterystyki zawodowej rozmówcy.

Blok trzeci był zbudowany wariantowo, w zależności od typu rozmówcy. Jego celem była charakterystyka przestrzeni społeczno-zawodowej, w jakiej porusza się na co dzień rozmówca, a więc interesującej nas w badaniu przestrzeni: edukacyjnej, kulturowej, politycznej czy środowiska mediów lokalnych. Pytania dotyczyły także relacji głównych aktorów tych przestrzeni z innymi podmiotami zbiorowymi społeczności lokalnej, takich jak władza lokalna czy różnego typu instytucje lub organizacje pozarządowe.

W bloku czwartym – „Kontekst UE oraz Europa jako motyw działania” – znalazły się pytania, których celem było ustalenie charakteru związku rozmówcy ze sprawami europejskimi, określenie, w jakim stopniu on sam i jego instytucja związane jest np. z procesem integracji europejskiej, realizacją projektów europejskich, a także w jaki sposób wejście Polski do UE wpłynęło na charakter pracy naszego rozmówcy i przeobrażenia w jego instytucji. Pytania miały na celu uzyskanie wiedzy zarówno o sferze realnych działań, jak i o postawach rozmówcy wobec omawianych kwestii.

Blok piąty – „Ja ponadlokalne, europejskość” – to najtrudniejszy metodologicznie blok pytań. Jego celem była próba określenia poznawczego i emocjonalnego stosunku do kwestii europejskich. Pytania zmierzały do ustalenia, w jakim stopniu idea Europy i Unii Europejskiej są rozłączne i co kryje się pod tymi terminami dla naszego rozmówcy. W podobny sposób docierano do treści, jakie podkładane były przez rozmówcę pod pojęcie *europeizacji*, oraz w jaki sposób i w oparciu o jakie kryteria buduje on wizerunek Europejczyka i zakreśla granice Europy.

W każdym z tych bloków, w pytaniach starano się na różnych poziomach uwzględnić specyfikę społeczności lokalnej, w której odbywał się wywiad, wynikającą z historycznych doświadczeń i jej zlokalizowania na pograniczu, nie narzucając jednak z góry rozmówcy takiego sposobu patrzenia na własną społeczność. Ostatni blok – stanowiły informacje metryczkowe o rozmówcy, rozszerzone o deklaracje na temat jego tożsamości i identyfikacji społecznej.

Łącznie, w badaniu przeprowadzono 96 wywiadów, w tym po 14 wywiadów w każdej z miejscowości. W każdej społeczności lokalnej, w grupie badanych znaleźli się:

- nauczyciele historii, WOS lub języka polskiego nauczający w lokalnych szkołach podstawowych i ponadpodstawowych,

- politycy najniższego szczebla lokalnego, w tym radny i urzędnik państwowy oraz urzędnicy średniego szczebla gminy lub powiatu,
- animatorzy kultury zatrudnieni w domach kultury, różnego typu pracowniach artystycznych, lub działający w organizacjach pozarządowych,
- dziennikarze zatrudnieni w lokalnej prasie, stacji radiowej lub telewizyjnej czy prowadzący lokalną witrynę internetową.

Etap realizacji wywiadów poprzedzony był gromadzeniem i analizą różnego typu danych zastanych dotyczących interesujących nas pogranicznych społeczności lokalnych, uzyskiwanych podczas kolejnych zwiadów badawczych w tych społecznościach, a także dostępnych w szerszej literaturze przedmiotu. Na podstawie danych gromadzonych podczas tych zwiadów konstruowano listy rozmówców, budowane i weryfikowane kolejne elementy scenariusza wywiadu. Istotną rolę w konceptualizacji badania i budowaniu narzędzi badawczych odegrały doświadczenia terenowe i kompetencje badaczy uczestniczących w projekcie, wyniesione z realizacji wcześniejszych badań na wschodnim i południowym pograniczu Polski i wykorzystywane w trakcie prowadzonego systematycznie seminarium grantowego.

Oprócz wywiadów, które stanowiły centralną część naszych badań w terenie, w każdej społeczności lokalnej, w oparciu o przygotowane instrukcje dla badaczy, zgromadzono różnego typu dokumenty instytucji państwowych i organizacji pozarządowych oraz prasę lokalną z 2004 i 2007 roku. Istotnym elementem procesu badawczego były udokumentowane obserwacje uczestniczące życia codziennego oraz prowadzone podczas ważnych dla społeczności lokalnych wydarzeń (jak np. otwarcie granicy w Cieszynie w grudniu 2007 roku) oraz przygotowanie obszernej dokumentacji fotograficznej przestrzeni publicznej badanych społeczności lokalnych.

Dodatkowo, przeprowadzono także wywiady z przedstawicielami instytucji centralnych istotnych dla procesów europeizacji społeczności lokalnych w wymiarze kulturowych, m.in. Ministerstwa Rozwoju Regionalnego, Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego czy Ministerstwa Edukacji Narodowej i regionalnych – w Białymstoku, Rzeszowie, Przemyślu, Katowicach, których zakres kompetencji obejmował istotne w badaniu obszary: kultury i sfery mediów, edukacji, integracji europejskiej i rozwoju regionalnego, ze szczególnym uwzględnieniem kompetencji w zakresie działań i programów adresowanych

do obszarów pogranicza. Wywiady przeprowadzono, m.in. w wydziałach zarządzania funduszami europejskimi urzędów wojewódzkich, wydziałach i departamentach polityki regionalnej czy rozwoju regionalnego urzędów marszałkowskich, Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej, Zarządzie Dróg Wojewódzkich, Wojewódzkim Urzędzie Pracy oraz instytucjach regionalnych i transgranicznych, jak: Stowarzyszenie Euroregion Karpacki, Śląski Związek Gmin i Powiatów czy Inicjatywa INTERREG.

Tak pozyskany materiał empiryczny stanowi podstawę prezentowanych w książce analiz typu monograficznego i porównawczego. Prócz tego został on uzupełniony i wzbogacony wynikami własnych badań współautorów tej książki⁹.

O strukturze książki

Oto kilka podstawowych, potrzebnych – naszym zdaniem – Czytelnikowi informacji o strukturze książki. Książka składa się z trzech obszernych bloków tematycznych.

W pierwszym, zatytułowanym „Polskie urzędy i urzędnicy a procesy europeizacji” znalazły się artykuły poświęcone zmianom w przestrzeni instytucjonalnej polskich urzędów administracji publicznej pod wpływem procesu integracji europejskiej oraz opiniom urzęd-

⁹ Wykorzystane w artykułach cytaty z wypowiedzi respondentów z badanych społeczności lokalnych oznaczone są w następujący sposób: pierwsza litera oznacza skrót nazwy miejscowości, druga litera koduje kategorię rozmówcy (A – animator kultury, D – dziennikarz lokalny, N – nauczyciel, P – polityk lokalny szczebla najniższego – miejskiego, U – urzędnik szczebla gminnego lub powiatowego), natomiast liczba to numer porządkowy wywiadu w danej kategorii. W przypadku wywiadów wojewódzkich oznaczenie kodowe zawiera informację o mieście, w którym przeprowadzono wywiad (B – Białystok, Rz – Rzeszów, Kr – Kraków, K – Katowice) oraz skrót literowy nazwy instytucji: np. UM – urząd marszałkowski, UW – urząd wojewódzki, FOŚ – Fundusz Ochrony Środowiska, SEK – Stowarzyszenie Euroregion Karpaty, SZGiP – Śląski Związek Gmin i Powiatów. Wywiady w ministerstwach oznaczono skrótem literowym utworzonym od nazwy, np. MRR – Ministerstwo Rozwoju Regionalnego.

ników szczebla centralnego, wojewódzkiego oraz lokalnego na temat Unii Europejskiej, Europy i procesu europeizacji. Ponadto w bloku tym znalazły się opracowania identyfikujące, w kontekście europeizacji, style działania urzędników i polityków lokalnych oraz analiza typów relacji pomiędzy szczeblami instytucji, ujawniające się w modelach zarządzania projektami unijnymi.

Artykuły zamieszczone w tej części publikacji – mamy nadzieję – ukazują, jak istotne zmiany w polskiej przestrzeni urzędów publicznych nastąpiły i ciągle następują zarówno w wymiarze obiektywno-instytucjonalnym, jak w świadomości urzędników, z jednej strony – w wyniku przyjmowania przez nich unijnych standardów i reguł działania, z drugiej – w efekcie oddziaływań impulsów wewnętrznej zmiany płynących z praktyk urzędów centralnych i lokalnych zorientowanych na cele krajowe.

Na blok drugi: „Lokalny wymiar kultury, edukacji i mediów w procesach europeizacji”, składają się artykuły, których bohaterem są przedstawiciele tych kategorii elit lokalnych, które w naszym badaniu zostały uznane za najbardziej wzorotwórcze. Innymi słowy, analizy zawarte w tym bloku koncentrują się na animatorach kultury, nauczycielach oraz dziennikarzach lokalnych, którzy – w oparciu o specyficzne dla konkretnego obszaru doświadczenia historyczne i społeczne – wytwarzają dyskursy i praktyki odnoszące się do „sytuacji bycia na granicy” lub przetwarzają – przez ich lokalne redefinicje oraz realizację – dyskursy ogólnokrajowe i unijne.

W bloku trzecim, noszącym tytuł „Europa i Unia Europejska w zbiorowych doświadczeniach społeczności lokalnych na pograniczach”, znalazły się artykuły, które odwołują się nie tyle do poszczególnych kategorii podmiotów społecznych, ich poglądów i działań i do poszczególnych wymiarów procesów europeizacji społeczności lokalnych, lecz są próbą bardziej całościowych interpretacji zróżnicowanych regionalnie projektów ideologicznych i praktyk społecznych tworzonych przez badane społeczności lokalne na pograniczu wschodnim i południowym. W tej części książki szczególną uwagę zyskują analizy kontekstów kulturowych i społecznych procesów europeizacji traktowanych zarazem całościowo i porównawczo. W artykułach z tego bloku wiele miejsca poświęca się w analizie procesów europeizacji zarówno roli odmiennych doświadczeń historycznych całych społeczności lokalnych, jak i możliwości rozwojowych na przyszłość wyznaczanych obecnie, i to w dużym stopniu, przez status poszczególnych granic państwowych.

Ponadto analizy przedstawione w tej części książki wskazują, iż procesy unieważniania jednych typów granic i pogranicz i powstawania lub restytucji innych (np. granic społecznych w granice polityczne), w połączeniu ze zróżnicowaną w obrębie poszczególnych społeczności lokalnych tradycją bycia w „sytuacji pogranicza”, budują wielce zróżnicowane obrazy przede wszystkim świadomości zbiorowej specyficznej dla poszczególnych typów społeczności pogranicznych, a w niej rolę i miejsce odniesień do Europy i Unii Europejskiej.

Podziękowania

Na zakończenie pragniemy podziękować tym osobom, bez pomocy których badania terenowe i publikacja tej książki nie byłyby możliwe. Przede wszystkim dziękujemy naszym rozmówcom – nauczycielom, animatorom kultury, dziennikarzom, politykom i pracownikom urzędów Bielska Podlaskiego, Sanoka i Gorlic, Nowego Targu i Cieszyna, którzy zechcieli podzielić się z nami swoimi doświadczeniami życiowymi i przekazać swoje opinie na temat spraw europejskich, a zwłaszcza o tym, jak społeczności lokalne, których są członkami, uczestniczą w procesach europeizacji Polski.

Dziękujemy też przedstawicielom urzędów wojewódzkich w Krakowie, Rzeszowie, Katowicach i Białymstoku oraz urzędów centralnych za rozmowy, dzięki którym mogliśmy także z tej perspektywy spojrzeć na procesy europeizacji zachodzące na poziomie lokalnym i regionalnym.

Chcielibyśmy także podziękować recenzentowi tej pracy profesorowi Wojciechowi Łukowskiemu za obszerną i wielce pomocną autorom i redaktorkom książki recenzję. Wyrazy wdzięczności kierujemy pod adresem redaktora tomu Elżbiety Morawskiej z Wydawnictwa IFiS PAN.